

Владислав Берковський (Київ)

ДО ПИТАННЯ РОЛІ ОСТРОЖЧИНИ В РОЗВИТКОВІ ЛОКАЛЬНОЇ ТА РЕГІОНАЛЬНОЇ ТОРГІВЛІ ВОЛИНИ (XVI – ПЕРША ПОЛОВИНА XVII СТ.)

Наприкінці XV ст. Волинська земля вступила в період, що характеризується не лише масовою появою нових населених пунктів міського типу, але й зростом основних економічних показників більшості старих волинських міст (Луцька, Заслава, Кременця, Острога). Більш того, саме з кінця XV ст. для Волині характерним стає доволі чітко відображений регіональний колорит. І власне поява регіональних відмінностей потужно вплинула на розвиток економічної спеціалізації Волинської землі та пізнішого воеводства. При цьому не можна не відзначити, що специфічні риси регіональних відмінностей розглядуваних теренів, особливо щодо розвитку торгівлі, визначилися як ритмом розвитку локальних торговельних контактів, так і зовнішніми факторами. Зокрема, якщо для внутрішніх ритмів характерним стає поступове зростання чисельності міст у Волинській землі, а також збільшення товарного господарства в усіх секторах економічного життя Волині та протекціоністська позиція волинської шляхти, то зовнішні фактори пов'язані з впливом прискорених темпів господарського прогресу усіх західноєвропейських країн. Особливо це стає помітним до 1460-х рр. в зв'язку зі зміною структури локальних європейських ринків і торгових маршрутів через демографічну, фінансово-кредитну та політичну кризу середини XV ст. [4, 353; 35, 64]. Саме це стає однією з причин того, що волинська шляхта, у XVI ст., докладала значних зусиль для розширення своїх маєтностей і збільшення експортних поставок до 5 % від загального товарного виробництва країни [30, 460; 33, 180-185]. У сукупності це призвело до формування, з одного боку, латифундіальної системи, а з іншого – поставило селян в ще більшу залежність від землевласника [36, 164].

Разом з тим вищезазначені явища, з огляду на значну аграриза-

цію малих міст та містечок Волині не могли не знайти свого відображення в формуванні локальної та регіональної торгівлі східно-волинської теренів. Базисом цих типів торгівлі вже з кінця XV ст. стає ринкова площа, що фактично була головним осередком міського товарообігу [23, 69]. Згадки про ринок, а часом й доволі розширену інформацію про його характерні особливості надають інвентарні описи волинських міст та містечок. Так, наприклад, на існування ринкових площ вказують інвентарі Берездова, Володимира, Дермані, Заслава, Костянтинова, Корця, Луцька, Межиріча, Острога, Полонного, Славутина, Шепетівки тощо [8, 140; 11, Спр. 39/І; 13, 347, 296; 18, Спр. 43. – Арк. 525зв.; 25, Sygn. 64/ 12-13, 127/1].

На динамічний розвиток міських торгів впливала не лише власна продукційно-послугова база, але також і розміри та якість товарної маси, що привозилася на ринок виробниками та купцями з-за меж даного міста. Що цікаво, постачальники товарів (головно з села) виступають на торгах одночасно як виробниками, так і споживачами різного роду продукції, що пропонувалася місцевим ринком. По мірі розвитку міських торгів на ринках міст та містечок Волині щораз частіше з'являються не лише мешканці навколишніх сіл та містечок, а навіть купці та ремісники з інших повітів. Наприклад, завдяки розвиткові костянтинівських торгів на межі XVI та XVII стт. до міста Костянтинова прибували купці з Кременця, Луцька, та Острога. Практично ж кожна міське поселення Волині становило головний центр товарообміну для навколишніх сіл, а виробни міського ремісництва в першу чергу скеровувалися на задоволення потреб навколишнього селянства. Власне тому розміри прибутковості торгів залежали від того, які надлишки залишалися в селянина по сплаті чиншу та данин.

З середини XVI ст. в системі міських торгів Волині, в тому числі і на Острожчині, відбувається короткотерміновий процес поєднання кількох менших локальних ринків в один. На нашу думку основний вплив на цей процес мали два наступних чинники:

а) **економічний** – поєднання ринків у межах власності одного магната, відповідно до економічного розвитку округи [34, 73]. Власне з огляду на економічну доцільність, наприклад, задля збільшення прибутків від мит на торгах міста Острога, відбулося перенесення до нього торгів з найближчих сіл. Більш того селянам заборонялося займатися продажем будь-яких товарів поза фільварком чи замком власника – „*także zboża, nabiady, ptaki, ryby, miody, woski... aby poddani ze wsiów naszych dla żywności i potrzeb*

gdzie indziej na sprzedaj nie wozili, tylko na targ do miasta naszego...”;

б) **суспільно-політичний** – вплив політично-адміністративного поділу Волинської землі з наступним утворенням воєводств, а також боротьба між шляхтою в процесі поєднання торгів. При цьому важливу роль відігравала проблема збору мит, на фоні якої неодноразово доходило до збройних суперечок між магнатами. Наприклад, в цілях ліквідації конкуренції, яка применшувала торгові та корчемні прибутки, досить частими були випадки наїздів зі сторони сусідів [23, 82]. Зокрема, у 1533 та 1588 рр. князі Ілля та Костянтин Острозькі скаржаться на князів Заславських, які силою утримували купців від участі в острозьких торгах, чим, зрозуміло, значно шкодили миту даного міста. З іншого боку, селяни з маєтків князів Заславських та Корецьких теж неодноразово скаржаться на острозьких підданих, які нападали на них під час подорожей на торги до Заслава чи Корця [11, Спр.62; 15, 61, № 48].

Інтенсивність розвитку товарообміну як по внутрішній міській лінії, так і по лінії місто↔село, а також стан розвитку локального ринку знайшли своє відбиття у міському та певним чином сільському ремеслі. Якщо взяти до уваги той факт, що для більшості селян заняття ремеслом було справою другорядною, у порівнянні з заняттям сільським господарством, то зовсім інша ситуація спостерігається щодо міського ремесла [3, 107-112]. У найбільших містах Волинського воєводства, таких, наприклад, як Володимир, Кременець, Луцьк та Острог, а також у середніх містах вже в першій третині XVI ст. ремісники, що працювали на замовлення або досить вузький ринок, зазвичай збували свою продукцію за допомогою перекупнів. При цьому не більше 26-30 % міських ремісників займалися продажем власноруч [14, 124-125]. Певний вплив на участь ремісників в локальній торгівлі справляло також географічне положення того чи іншого населеного пункту. Часті татарські наїзди, розташування подаль від центральних торговельних шляхів – усе це спричинялося до того, що неодноразово нотували джерела: *“targowego żadnej percepty nie masz, bo targi nie bywają, iż nie na gościńcu”*. Зокрема згідно інвентарю 1615 р. т. зв. “подільських маєтностей” кн. Януша Острозького [1, 13-16]¹, що розташовувалася в південно-східній частині Волині, в містечку Кузьмин занотовано було лише 4 мельників та 3 ремісників, в м. Сульжинці – 1 корчмаря та 3 рибаків [11, Спр. 39/І].

¹ Під поняттям “подільські маєтності” в кінці XVI – першій половині XVII ст. в джерелах виступає п’ять південних волинських волостей – Костянтинівська, Сульжинецька, Красилівська, Базалійська та Степанська.

Поряд з торгами поважний вплив на формування системи локальних та регіональних торговельних стосунків окремих магнатських латифундій, як, наприклад, володінь князів Острозьких, мала ярмаркова сітка, що почала формуватися лише на початку XVI ст. Саме в цей час ярмаркові привілеї отримала більшість економічно розвинутих міст Волинської землі, серед яких можна виділити Полонне (5 березня 1511 р.), Красилів та Острог (1 травня 1518 р.) [12, Спр. II/1924. – Арк. 299; 24, 80, 123, 163]. При цьому не можна не відзначити того факту, що згідно з привілеєм 1518 р., в Острозі з чотирьох наданих ярмарків, один мав відбуватися на католицьке свято (св. Онуфрія) [24, 163; 37, 18].

Кількість та терміни відбуття ярмарків протягом року визначалися, з одного боку, великокнязівськими, а пізніше королівськими привілеями, а з іншого боку – прибутковістю торгівлі в певному визначеному населеному пункті. Таким чином ярмарки відбувалися протягом року один за одним. При цьому, для зручності як приїжджих, так і місцевих купців, місця ярмарків визначалися таким чином, щоб відбуватися в містах неподалік одне від одного. Для прикладу: Острог (19 грудня) – Полонне (22 грудня) – Острог (7 січня) – Черняхів (14 січня) – Острог (19 січня) [24, 80, 163, 341]; Торчин (7 липня) – Сокуль (12 липня) – Крилів (16 липня) [15, 330-331, 352, № 248; 19, Спр.21. – Арк. 393, 431, Спр.46. – Арк. 536 зв.-537]. Тут слід відзначити, що дякуючи підтримці кн. Костянтина Острозького, місто Острог – як єдине зі всіх приватних міст Волині – отримало право на проведення чотирьох двотижневих ярмарків на рік.

Очевидним є, що найбільшою популярністю, в середовищі купецтва, користувалися ярмарки в великих містах. Серед них можна відзначити центр воєводства та землі – Луцьк, центр т.зв. “острозького князівства” – Острог, а також Дубно, Костянтинів та Кременець. Без значного перебільшення можна відзначити, що саме ці населені пункти справляли основний вплив на розвиток торгово-економічного життя та загальну економічну ситуацію на терені Волинського воєводства. Користаючись з привілеїв на гуртову торгівлю, ярмарки не лише сприяли збагаченню місцевого купецтва, але й інших мешканців міст, в яких відбувалися. Значний прибуток з цього виду торгівлі отримували рівночасно приватна скарбниця магната-власника, та державний скарб.

Принагідно зупинимося більш детально на розгляді характерних особливостей розвитку ярмарків в м. Острозі. Отже, згідно з ярмарковим правом в Острозі, під час ярмарків, дозволялася

вільна торгівля як місцевих, так і для приїжджих купців [9, 49-56]. Зокрема кожний купець, ремісник чи шляхтич міг вільно продати або купити необхідні йому товари. Принагідно слід відзначити, що в усі інші дні дозвіл на продаж своїх товарів мали виключно місцеві міські ремісники та купці. Разом з тим, оскільки дане місто знаходилося в приватному володінні, то його торгівлі відносини знаходилися в межах регуляторних функцій не лише держави, але й власників міста – кн. Острозьких та їх урядників, а з моменту отримання магдебурзького права в 1585 р. – магістрату. Зокрема до обов'язків міського уряду належав контроль за виконанням приписів торгового права в межах міста. Натомість специфічною прерогативою влади князів Острозьких в Острозі було право на видавання дозволів на торгівлю тим чи іншим товаром в межах міста, або заборона в'їзду до міста певним купцям. Прикладом тут служить заборона 1588 р. на торгівлю заславських купців в Острозі, як відповідь на подібні дії зі сторони кн. Заславських [11, Спр. 62. – Арк. 349].

Головним центром торгівлі в Острозі виступає ринкова площа з дзвіницею, ратушею, під якою знаходилися крамниці, міською вагою та митною коморою [22, 209]. Загалом ринкова площа становила інтегральну частину середньоміської ділянки, що виконувала одночасно функцію житлово-торговельну та адміністративну². Крім того, вона була важливим комунікаційним вузлом міста та місцем зібрань [31, 294; 32, 196].

На ринку торгівля відбувалася як в приміщеннях постійного характеру (ятки, шинки, лавки, крамниці, “sklepy”), так і з возів та переносних яток (straganów-, ё0я”). При цьому, як відзначив свого часу Р. Зубик на прикладі м. Львова, найбільш прибутковими були саме крамниці та “sklepy”. Опосередковано цю теорію підтримують й данні з міста Луцька, а зокрема скарга слуги князя Костянтина Острозького – Юрія Золотаря, який в 1580 р. утримував у цьому місті крамницю [18, Спр. 22. – Арк. 364]. Збудовані переважно з каменю та цегли, а інколи зі значними підвальними приміщеннями крамниці та “sklepy” давали більше прибутків, ніж приміщення подібного характеру, але розташовані в житлових будинках.

Поряд з цим, можемо припустити, що основна маса купецтва

² Можна стверджувати, що існувало певне правило, згідно з яким ринок, а зокрема терен під або обабіч ратуші визначався як територія де мешкали купці. Принаймні саме на це вказують інвентарі волинських міст (Заслава, Костянтинова, Кремєнця, Луцька, Полонного, Славути та Шепетівки).

на острозькому ринку була забезпечена в переносні ятки, що збиралися на ніч або в кінці ярмарку. Також не можна не відзначити, що з розвитком ярмарків в Острозі, а також в інших волинських містечках на ринку відбувалося поступове зменшення місця придатного до розташування переносних прилавків, а тому в ярмаркову систему впроваджується таке явище як контракт на сталі місце торгівлі. Укладення такого контракту накладало на купця певні обов’язки, зокрема не занедбувати ярмарок, а також брати участь в торгівлі особисто або через своїх факторів. Наприклад, в 1590-1605 рр. в Острозі та Дубно сталі торгові місця посідав відомий львівський єврей, а пізніше рабин міста Франкфурта – Езаяш Горовіц [29, 157]. Втрата сталого місця торгівлі наступала тоді коли купець „від кількох років на місці і в буді сам не сидів і товаришів своїх не призначав на час ярмарку, лише кому іншому орендував і на свій прибуток обертав” [39, 65]. Іншими словами, коли купець або його фактори протягом кількох років не з’являлися на ярмарку, міський уряд міг конфіскувати місце цього купця.

Торгівля, що провадилася безпосередньо з возів не вимагала від купця сталих приміщень і саме тому була надзвичайно популярною в середовищі середніх та дрібних мандрівних купців [38, 289]. Поряд з цим на активне використання т. зв. “возової торгівлі” впливав також брак сталих торговельних приміщень на ринках середніх та малих міст Волині. Значний вплив також мали постанови власників населених пунктів міського типу щодо торгівлі виключно на ринку та заборона торгу в будинках, ремісничих майстернях та на вулицях. Зокрема остання заборона стосувалася торгівлі м’ясом. Наприклад, в 1563 р. на Волині міщанам заборонялося “mięso.... między swymi domu przedawać” [16, Спр.1. – Арк.21].

Слід відзначити, що фактично межі впливу острозьких ярмарків охоплювали терени південно-східної Волині. Більш того, ступінь їх розвитку безпосередньо впливав на ступінь розвитку торгівлі в таких містах, як Заслав, Корець, Костянтинів, Полонне та Рівне [7, 35]. Як свого часу відзначив А. Виробіш, приватні міста досить рідко відігравали важливу економічну роль [41, 15-48; 42, 24-30]. В основному вони виконували функції адміністративних центрів великих магнатських латифундій, а також, що істотно, були досить вигідним місцем для провадження торгівлі на міжрегіональному та місцевому рівнях. Лише деякі з цих міст з часом змогли стати великими населеними пунктами, центрами ремесла або торгівлі, та навіть могли конкурувати з королівськими містами (яскравий

приклад цьому центри т. зв. острозького князівства – Острог та Дубно). Отже, роль приватних міст визначала головна ціль їх існування, а саме: збільшення прибутків з магнатських маєтків завдяки додатковим прибуткам з торгівлі і ремесла, а також від продажу товарів з магнатських фільварків.

Подібні риси можна зауважити й в інших центрах ярмаркової торгівлі володінь князів Острозьких: Дубно, Костянтинові та Острозі. Загалом же ж ярмарки зазначених міст певною мірою сприяли розвиткові сталої торгівлі в інших, менших містах Волині. Саме на острозьких, дубенських, костянтинівських і т. ін. ярмарках купці з інших населених пунктів забезпечувалися на довгий час товарами для своїх крамниць. Більш того значення даних центрів зростало тим більше, якщо врахувати загальну для Великого князівства Литовського та Речі Посполитої ситуацію з комунікаціями та відсутністю вигідних торгово-комунікаційних трас.

У контексті розвитку торгово-комунікаційної системи т. зв. Острозького князівства та її впливу на розвиток локальної та регіональної торгівлі не можна не відзначити, що від таких торгових осередків як Дубно, Костянтинів та Острог радіально розходилися торговельно-комунікаційні артерії [2, 395; 15, мапа; 18, Спр.9. – Арк. 392зв.]. При цьому найбільш важливими для володінь князів Острозьких на південно-східній Волині були Костянтинів та Острог. Зокрема, Острог був перехрестям щонайменше семи торговельних шляхів, які єднали це місто з Поділлям, Київщиною, Наддніпрянщиною та Центральною Волинною. Саме через Острог, купці з Києва або інших міст Центральної України та Наддніпрянщини могли потрапити до Луцька:

- а) через Дубно – Красне;
- б) через Рівне – Билів – Олику;
- в) через Сатіїв – Перемишівці – Крупу [5, 170-172].

З містами Поділля, а зокрема з Кам'янцем, Острог поєднувався гостинцями:

- а) через Кременець – Шумськ – Сураж.
- б) через Чорний Острів та Меджибіж [20, 71].

Принагідно слід відзначити, що останній напрямок, в 1530-х – на початку 1540-х рр., дещо втратив своє значення для купців зі Сходу, на що звернула свою увагу ще А. Вавжиньчик [26, Тека IV. – Sygn. 38. – К.1-2; Тека V. – Sygn. 45. – К.1-2; Тека XVI. – Sygn. 67; Тека XVIa. – Sygn.104; 40, 33]. Однак локування князем Костянтином Острозьким у 1561 р. містечка Костянтинова не лише

дало Волині новий форпост у боротьбі з татарськими наїздами, але й піднесло рівень безпеки та популярності торгового гостинця від Кам’яця до Острога. Власне з цього моменту Костянтинів стає одним із головних центрів торгових взаємин зі Сходом на рівні з такими містами, як Дубно та Кременець. Також через Костянтинів проходили торгові гостинці зі Збаража (через Хмільник, Синяву та Пилявці) [17, Спр.45. – Арк.64], Вінниці (через Меджибіж) [6, 53], Білої Церкви (через Паволоч – Бердичів – П’ятки – Любар – Остропіль) [10, 125-140].

Окремо слід зупинитися на таких специфічних торговельних артеріях як волові шляхи. Більш того, саме ці шляхи відіграли неоднозначну роль у становленні економіки Острожчини, яка вже з початку XVI ст. стає одним з основних постачальників молдавських волів на ярмарки Польщі. Як правило, молдавська худоба, закуплялася острожськими або костянтинівськими купцями на ярмарках в околицях річки Прут (неподалік Снятина) та на переправі через Дністер (в околицях Кам’яця). Звідси худоба переганяли за двома основними торговельними напрямками:

а) тернопільським гостинцем (Бучача – Тернопіль – Вишневець) на Кременець та Дубно;

б) острожським гостинцем (Городок / Ярмолинці – Чорний Острів – Красилів) на Костянтинів та Острог [20, 71].

По недовгому періодові випасання на пасовищах в околицях Базалії, Костянтинова, Красилова та Острополя худобу гнали на ринки коронних земель через Кременець або Дубно в напрямку Сокаля – Телятина – Тишівця – Замостя – Красноставу – Лукова [28, 92-93]. Окремо існували шляхи, якими провадилася худоба від Острога. Зокрема, це воловий шлях від Острога через Луцьк – Брест – Ломжу – Колно до Кролевця та т.зв. “брестський шлях” Острог – Рівне – Дубно – Луцьк – Брест [18, Спр.9. – Арк.392зв].

Підсумовуючи це дослідження, слід вказати на той факт, що в появі специфічних регіональних відмінностей у розвитку торгівлі міст Острожчини не абияку роль відіграла протекціоністська політика їх власників. Зокрема, Острожчина входить до нечисленного переліку земель, що отримали територіальні безмитні привілеї. Так, наприклад, в 1521 р. піддані князів Острозьких отримали привілеї на безмитну продаж та транспортування солі з Руського воеводства до Волинського. У 1527 р. дія цього привілею була поширена на міщан міст Острог, Дубно, Рівне, Степань, Дорогобуж, Красилов та Полонне [24, 311-312, № 323]. Більш того, вже

у 1570 р. поряд зі звільненням від сплати мита всіх підданих князів Острозьких в межах Волинського воєводства, міщани та євреї з міста Острога отримали звільнення від сплати будь-яких мит в межах цілої Речі Посполитої [21, 103; 27, Sygn. 39. – К. 35v-37].

Отже, наведені вище основні характеристики розвитку торгівлі міст Острожчини дають підстави говорити не лише про їхню важливість у розвитку локальної та регіональної торгівлі Волині, але й відзначити їх регіональну специфічність пов'язану в першу чергу з розвитком торгово-комунікаційної системи, а також з юридичним забезпеченням зі сторони власника.

Джерела та література

1. Атаманенко В. Б. Південноволинські маєтності Я. Острозького в першій чверті XVII ст. / Атаманенко В. Б. // Наукові записки Університету „Острозька Академія”. – Острог, 2004. – Вип. I.

2. Берковський В. Г. До історії стану та еволюції мережі торговельних шляхів Волинського воєводства у XVI – першій половині XVII ст. / В. Г. Берковський // II Міжнародний науковий конгрес українських істориків “Українська історична наука на сучасному етапі розвитку”. Кам’янець-Подільський, 17-18 вересня 2003 р. [Доповіді та повідомлення]. – Кам’янець-Подільський; К. ; Острог, 2006. – Т. 2.

3. Берковський В. Г. Локальні ринки Волинського воєводства (XVI – першій пол. XVII ст.) / В. Г. Берковський // Сангушківські читання. Зб. наук. праць I Всеукраїнської наукової конференції (24-25 січня 2003 р., м. Славута). – Львів, 2004.

4. Берковський В. Г. Основні тенденції дослідження історії економіки ранньомодерної Європи / В. Г. Берковський // Український історичний збірник. – К., 2006. – Вип. 9.

5. Боряк Г. В. Торговельні шляхи на Волині в першій половині XVI ст. / Г. В. Боряк // Минуле і сучасне Волині. – Луцьк, 1985.

6. Верзилов А. Очерк торговли Южной Руси в 1408 – 1569 гг. (По изданным и неизданным актам) / А. Верзилов // Земский сборник Черниговской губернии. – Чернигов, 1898. – Вип. I.

7. Заєць А. Е. Економічний розвиток Острога в XVI – першій половині XVII ст. / А. Е. Заєць // Острозька давнина: дослідження і матеріали. – Львів, 1995. – Т. 1.

8. Заяць А. С. Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII ст. / А. С. Заяць. – Львів, 2003.

9. Ковальский Н. П. Острог как политико-административный, экономический и культурный центр XVI в. / Н. П. Ковальский // Фёдоровские чтения 1981. – М., 1985.

10. Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького. –

Ч. IV. Українські дороги в половині XVII в. / І. Крип'якевич // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. – Львів, 1926. – Т. 144/145.

11. Львівська Наукова Бібліотека НАН України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів (Далі – ЛНБ. ВР). – Ф. 91. – Спр. 39/1, 62

12. ЛНБ. ВР. – Ф. 5. – Спр. II/1924

13. Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII ст. / [Упор. В. Атаманенко] // Історичні джерела. – Острог, 2004.

14. Сас П. М. Феодальные города Украины в конце XV – 60-х годах XVI в. / П. М. Сас. – К., 1989.

15. Торгівля на Україні XIV – середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянина. – К., 1990.

16. Центральний Державний Історичний Архів України в м. Київ (Далі – ЦДАУК). – Ф. 20. – Оп. 1. – Спр. 1.

17. ЦДАУК. – Ф. 21. – Оп. 1. – Спр. 45

18. ЦДАУК. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 9, 22.

19. ЦДАУК. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 21, 46

20. Чорний В. Б. Острозьке мито та основні торговельні шляхи Поділля й Волині / В. Б. Чорний // Поділля у контексті української історії. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції 29-30 листопада 2001 р. – Вінниця, 2001.

21. Acta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tzw. Bernardyńskiego we Lwowie. – Lwów, 1884. – Т. X.

22. Akta kościoła farnego ostrogińskiego od 1622 r. co ważniejsze, wydał J. Hoffman // Rocznik wołyński. – Równe, 1934. – Т. III.

23. Alexandrowicz S. Miasteczka Białorusi i Litwy jako ośrodki handlu w XVI i w I połowie XVII wieku / S. Alexandrowicz // Rocznik Białostocki. – Т. I. – 1961.

24. Archiwum ksiąg Lubartowiczów-Sanguszków w Sławucie. – Lwów, 1890. – Т. III.

25. Archiwum Państwowy w Krakowie. Oddział I (Далі – APK. AS). – F. 637 „Archiwum Sanguszków”. – Rękopisy. – Sygn. 64/ 12-13, 127/1.

26. APK. AS. – Teki Rzymkie. – Teka IV. – Sygn. 38; Teka V. – Sygn. 45; Teka XVI. – Sygn. 67; Teka XVIa. – Sygn. 104.

27. Archiwum Państwowy w Lublinie. – F. 8 „Księgi grodzkie lubelskie. Seria: RMO”. – Sygn. 39.

28. Baszanowski J. Z dziejów handlu polskiego w XVI – XVIII wieku. Handel wołami / J. Baszanowski. – Gdańsk, 1977.

29. Dzieje żydów w Krakowie i na Kazimierzu (1304-1868) / [Napisał dr. Majer Balaban]. – Kraków, 1912. – Т. I.

30. Kiss I. N. Money, Prices, Values and Purchasing Power from the XVIth to the XVIIIth Century / I. N. Kiss // The Journal of European Economic History (Далі – JEEH). – Т. IX. – 1980. – Nr. 2.

31. Kuśnierz K. Rynek prywatnego miasta w Małopolsce w XVI – XVII wieku. Rozwiązania przestrzenne i funkcjonalne ośrodków gospodarczych /

K. Kuśnierz // *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* (Дали – КHKM). – 1993. – R. 41. – Zesz. 2.

32. Kuśnierz K. Wybrane zagadnienia formowania placów miejskich w południowej Małopolsce w XVI i XVII wieku / K. Kuśnierz // *Ojczyzna bliższa i dalsza*. – Kraków, 1993.

33. Maddalena A. de. Das ländliche Europa // *Europäische Wirtschaftsgeschichte* / C. M. Cipolla, K. Borchardt. – Stuttgart, 1983. – Vol. 2.

34. Małecki J. *Studia nad rynkiem regionalnym Krakowa w XVI wieku* / Małecki J. – Warszawa, 1963.

35. Munro J. *The Symbiosis of Towns and Textiles: Urban Institutions and the Changing Fortunes of Cloth Manufacturing in the Low Countries and England, 1270-1570* / J. Munro // *The Journal of Early Modern History*. – 1999. – T. III. – Nr 1.

36. Pohl H. *Economic Powers and Political Powers in Early Modern Europe: Theory and History* / H. Pohl // *JEEH*. – 1999. – T. XXVIII. – Nr 1.

37. *Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym opisana przez M. Balińskiego i T. Lipińskiego*. – Warszawa, 1886. – T. III.

38. Szczygieł R. *Rola handlowa placów miejskich w średnich i małych miastach Rzeczypospolitej w XVI – XVIII wieku* / R. Szczygieł // *KHKM*. – 1993. – T. XLI. – Zesz. 2.

39. Zubyk R. *Gospodarka finansowa miasta Lwowa w latach 1624-1635* / R. Zubyk // *Badania z dziejów społecznych i gospodarczych*. – Lwów, 1930. – Zesz 7.

40. Wawrzyńczyk A. *Studia z dziejów handlu Polski z Wielkim Księstwem Litewskim i Rosją w XVI wieku* / A. Wawrzyńczyk. – Warszawa, 1956.

41. Wyrobisz A. *Handel w Solcu nad Wisłą do końca XVIII wieku* / A. Wyrobisz // *Przegląd Historyczny*. – 1966. – T. LVII. – Zesz. 1.

42. Wyrobisz A. *Rola miast prywatnych w Polsce w XVI i XVII wieku* / A. Wyrobisz // *PH*. – 1974. – T. LXV. – Zesz. 1.